

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՔՄԱՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՆՈՒՆԴՈՒ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐՆ
ԱՐՑԱԽՈՒՄ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ
ՍԿՋԲՆԵՐԻՆ***

Վահրամ Բալայան

Պրոֆեսոր

ԱրՊՀ

16-17-րդ դարերում հայ ժողովրդի վիճակն ավելի էր ծանրանում: Պարբերաբար կրկնվող արշավանքները, կոտորածն ու գերեվարությունը և դրանց հաջորդող սովն ու մահտարածամն ամայացնում էին Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, ոչնչացնում արտադրական ուժերը:

16-րդ դարի թուրք պատմագիր Փեչկին, որպես ականատես, նկարագրում է այն ավերածությունները, որ կատարեց օսմանյան բանակը Երևանի նահանգում, Նախիջևանում, Սյունիքում և Ղարաբաղում: «Նրանք ...,- գրում է Փեչկին,- այնուհետև մտան Ղարաբաղ կոչված երկիրը, որն իր լեռներով և հարուստ այգիներով շատ հայտնի մի գավառ է...: ... Այս գավառի բնակչությունը այնպես էր ցրվել ու ոչնչացվել, որ մարդու հետք անգամ չերևաց»¹:

Հայ պատմիչն էլ, ականատեսի վկայությամբ, հավելում է, «Մարդիկ սնունդ հայթայթելիս այլևս չէին տարբերվում գազաններից: Մարդիկ ուտում էին ինչ պատահեր, երբեմն էլ հարձակվում էին անպաշտպան անասունների վրա, միսը հում-հում ուտում: Իսկ ուժասպառ եղածները փողոցներից հավաքում էին ոսկորները և բերաններն առնելով մռնչում էին: Հին տրեխները և կաշե փոկերը եփում ուտում էին: Գարնան բացվելուն պես սևացած մաշկով մարդկանց հոտը թափառում էր դաշտերում՝ սնվելով վայրի խոտաբույսերով: Մարդկանց մեծ մասը ուռչելով մահանում էր: Տասնյակ դիակներ անթաղ մնացին: Այս կամ այն գյուղերում քաղցից խելագար մարդիկ իրար միս էին ուտում»²:

Հայ հանրության առաջադեմ գործիչները, մտահոգ երկրի ճակատագրով, ուղիներ էին փնտրում՝ ազատագրելու հայրենիքը: Քննարկվող

*Հոդվածը ընդունվել է 15.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ պատմության ամբիոնը:

¹Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մասին, Մաս Ա., Երևան, 1961, էջ 33:

² Ղապրիժեցի Ա., Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 81-82:

ժամանակաշրջանի տարածաշրջանային զարգացումները նպաստավոր էին հայ գործիչների ազատագրական ծրագրերի իրագործման համար:

15-րդ դարի երկրորդ կեսին և 16-րդ դարի սկզբներին, Մոսկովյան պետության հզորացմանը զուգընթաց, ցարական կառավարությունը սկսեց հետաքրքրություն ցուցաբերել Այսրկովկասի նկատմամբ: Ռուսաստանը, լինելով քրիստոնյա երկիր, շահագրգռվածություն էր հանդես բերում Այսրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրման գործում:

Իհարկե, ցարիզմն իրականում հետամուտ է եղել իր ռազմաքաղաքական նպատակներին: Այս պարագայում էլ հայ ժողովրդի քաղաքական նկրտումները համապատասխանում էին Ռուսաստանի շահերին, և ազատագրման հույսը մարմին էր առնում, դառնում շոշափելի: Սակայն այդ բաղձանքներն ու տրամադրությունները քաղաքական անշեղ ճանապարհի վրա դնելու, երկու ժողովուրդների համագործակցությունը դիվանագիտական կանոնավոր հունի մեջ առնելու համար ռուսական արքունիքի հետ քաղաքական լեզվով խոսող լիազոր վարչական մարմին էր պետք:

Բուն մայր երկրում չկար քաղաքական որևէ գործոն կամ սոցիալական ներքին ուժ, որը զորավիգ լիներ կամ ձգտում ու հնարավորություն ունենար օգնելու, միավորելու հայ ժողովրդի ջանքերը, նպատակ ու ընթացք տալու ազատագրական մղումներին: Նման պայմաններում ռուսական արքունիքի հետ հարաբերությունները վարում էին Արցախի մելիքները, որոնց մոտ վառ էին մնացել հայկական պետության գաղափարները, և «գլխավորապես Գանձասարի կաթողիկոսները, որոնք բավականին անկախ էին պարսկական իշխանություններից»¹: «Արցախի հայ ֆեոդալները, - կարդում ենք 1532թ. հիշատակարաններից մեկում, - համարվում են մեր ժողովրդի և ամբողջ քրիստոնյաների պարծանքը»²:

Ակնհայտ փաստ է, որ 17-րդ դարի վերջերից հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը թևակոխել էր նոր փուլ: Հատկանշական է այն իրողությունը, որ այս անգամ շարժման իսկական կենտրոն դարձավ Գանձասարը: Այդ առթիվ շատ բնորոշ է արտա-հայտվել Լեոն՝ գրելով, որ «Գանձասարը ղեկավարում էր, ներշնչում էր, բանակցություններ էր վարում ռուսաց կառավարության հետ: ... Գանձասարի մեծ ջանքերով

¹ ԱԶՏԶ թ., ԱԶՎ.աշխ., էջ XII:

² Իսկուս' Շ., ԸՐՎպվՈ՛՝ 2 տպրճՏռ տՏսՏՆվպ XVI2., ԾՏրՍՁՈ, 1971, թ. 18.

էր, որ կազմակերպուեց հայ զինուորական Ղարաբաղում, Եսայի և Յովհաննէս կաթողիկոսները շարժման հոգին էին... և ահա մի հոգևորականություն, որ ծուլուած էր իր ժողովրդի հետ, որ տանում էր նրան դէպի կռիւ, դէպի տանջանքներ և հերոսութիւններ՝ լեռնային ոգին, լեռնային կեանքի ազատութիւն սիրելու և պահպանելու համար»¹:

Արցախի մելիքական տների ներկայացուցիչների մեծ մասը, Գանձասարի կաթողիկոսներին թէ ու թիկունք դառնալով, 17-րդ դարի վերջերից մի աննախադէպ և աննահանջ պայքար սկսեցին հայկական թագավորության վերականգնման համար:

17-րդ դարի վերջերից մինչև 1813 թվականը՝ Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կնքումը, այդ բեռը տարբեր ժամանակահատվածներում և այլազան իրավիճակներում իրենց ուսերին կրեցին Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյանների, Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայելյանների, Խաչենի Հասան-Ջալալյանների, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների, Դիզակի Մելիք-Եգանյան-Ավանյանների ներկայացուցիչները:

17-րդ դարի 70-ական թվականներին Արցախում մեկնարկած ազատագրական շարժման համար կային որոշակի բարենպաստ պայմաններ: Անդրադառնալով դրանից երեք տասնամյակ առաջ տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններին՝ մեզ համար պարզ կդառնան այդ վերընթացին լիցք տվող հանգամանքները:

Չնայած շահ Աբաս առաջինը և նրա հաջորդները հայության նկատմամբ կատարեցին դաժանություններ, բայց և այնպէս Պարսկաստանի խորամանկ տիրակալները, լավ ծանոթ լինելով հայ զինվորականության քաջությանն ու ազատասիրական ոգուն, փորձեցին Արցախի մելիքական ուժն օգտագործել Թուրքիայի ծավալապաշտության դէմ: Այդ նպատակով նրանք խրախուսեցին մելիքական կարգը, օրինականացրեցին նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները: Ռազմական գործողությունների ժամանակ աչքի ընկած մելիքներին շահերը գյուղեր էին նվիրում: Նրանց իրավունք էր վերապահվում պահել մշտական զորք, իրականացնել դատական գործառույթներ: Մելիքները պարտավոր էին պաշտպանել երկրի սահմանները, շահին հարկեր վճարել, մասնակցել նրա արշավանքներին²:

¹ Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր թեմական դպրոցի, էջ 56:

² Մելիքների իրավունքների և պարտականությունների մանրամասները տես՝ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2-րդ: Ուլուքաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, Երևան, 1975: Արցախի պատմություն: Պողոսյան Ֆ., Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականություն-

Արցախի մելիքների մի մասն, իրենց անձնական կապերի շնորհիվ մեծ հեղինակություն ունեին պարսից արքունիքում: Չնայած Արցախի մելիքությունները պարսից տերության կազմում օգտվում էին միայն ներքին ինքնավար կարգավիճակից, բայց և այնպես, հայկական այդ մանր իշխանությունների տերերի ճկունության, քաջության և անձնական բազմաթիվ այլ բարեմասնությունների շնորհիվ դարձան հայության ինքնության պահպանման երաշխավորներ, նպաստեցին հայկական ինքնատիպ մշակույթի զարգացմանը և հանդիսացան ազատագրական պայքարի գաղափարախոսներ ու առաջնորդներ:

Չնայած դժնդակ ժամանակներին՝ Արցախի մելիքական տները, ապավինած լեռնաստանի անմատչելի բարձունքներին, շարունակեցին պահպանել հայկական պետականության բեկորները:

Արցախում քննարկվող ժամանակաշրջանում դեռևս պահպանվում էին վաղնջական ժամանակներից մնացած համայնավարական որոշ սկզբունքներ, ինչի արդյունքում իշխող մելիքական դասի ներկայացուցիչները չէին կտրել կապը ազատության համար մարտնչող ժողովրդական մասսաների հետ: Փույթ չէ, որ Արցախի մելիքներն իրենց տիրույթներում ունեին անսահմանափակ իշխանություն: Միջնադարյան խավարի ու հետամնացության պայմաններում լեռնաստանում գործում էին նաև ժողովրդավարական որոշ սկզբունքներ, որոնք հարիր են ժամանակակից քաղաքակիրթ աշխարհին, մասնավորապես՝ եվրոպականին: Այսպես, մելիքներին սովորաբար փոխարինում էր նրանց ավագ որդին: Սակայն նրանք իրենց իրավունքներն ու պարտականություններն ստանձնում էին ժողովրդի համախոսական-համաձայնությունից հետո: Արցախում ժողովրդի և իշխանության այս միասնությունն էլ դարձավ ազգային ինքնության պահպանման հիմնական գրավականը: Եվ այդ միասնական կենարար ուժը հզոր ազդակ հանդիսացավ երկրի ազատագրման և պետականության վերակերտման գործին: Համաժողովրդական պայքարի բովում Արցախի լեռներում հղացավ միասնական հայրենիքի՝ Մեծ Հայաստանի ազատագրության գաղափարը:

Մելիքական շրջանում Արցախում գործող երկրի կառավարման համակարգում արմատավորված ժողովրդավարական որոշ սկզբունքները

տվյալ ժամանակաշրջանի չափորոշիչների համատեքստում, այնքան տպավորիչ էին, որ իր հայրենիքի՝ անգլիական հասարակության, զարգացման նրբերանգներին քաջածանոթ գրող-ձանապարհորդ Ջոնս Հանվեյը, հանձին այդ լեռնաստանի իշխանությունների, տեսել է հանրապետությանը հարիր մի բան¹:

Բնականաբար, արցախահայության մոտ արմատավորված ժողովրդավարական պետականամետ գաղափարները 18-րդ դարի դեպքերի զարգացման արդյունք չէին: Դրանք ավելի խորը արմատներ ունեին և գալիս տանի, Ջրաբերդի, Վարանդայի և Դիզակի մելիքական տների ներկայացուցիչներին տեղական ծագում չի վերագրվում²: Այնուհանդերձ՝ նրանք, հաստատվելով այդ գավառներում, դարձան երկրամասում գործող լավագույն ավանդույթների շարունակողն ու կրողը:

Զնայած Արցախի մելիքություններից ամեն մեկն իր գավառի սահմաններում ուներ առանձին իրավաքաղաքական սուբյեկտի կարգավիճակ, այնուամենայնիվ, չգրված օրենքի ուժով միմյանց նկատմամբ նրանք ունեին որոշակի պարտականություններ: Եղած իշխանական գերդաստաններից առավել աչքի ընկած ներկայացուցիչներից մեկը համակարգողի դեր էր կատարում՝ հավասարաչափ ներկայացնելով բոլորի շահերը: Պատերազմի, խաղաղության և բախտորոշ այլ երևույթների քննության ժամանակ վերջնական որոշումը կայացվում էր մելիքների խորհրդաժողովում: Միջնա-դարի պատմական անցքերում, աղբյուրների վկայությամբ, մելիքների մեջ «ավագի» պարտականությունները կատարում էին Գեղարքունիքի տեր Մելիք-Շահնազար Ա-ն, Քաշաթաղի Մելիք-Հայկազը, իսկ Խամսայի շրջանում՝ Դիզակի Մելիք-Եգանը:

17-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ սուզերենության ինստիտուտի մեջ որակական փոփոխություն կատարվեց: Այդ ժամանակ դա

¹ Jonas Hanway, *A Historical Account of the British trade over the Caspian tea with the Revolutions of Persia*, London, 1754, vol. III, part VIII, p. 252. Լինելով Անգլիայի ծավալապաշտության ջատագովներից մեկը Ջոնսա Հանվեյը թշնամաբար էր լցված այն ուժերի նկատմամբ, որոնք կանգնած էին այդ ձանապարհին, մասնավորապես խոսքը վերաբերում է հայ վաճառականներին, որոնք ազատ մրցակցության պայմաններում ասիական և հնդկական շուկաներից դուրս էին մղում անգլիացիներին: Բայց դա չխանգարեց, որ նա անկողմնակալ գնահատական տա տվյալ ժամանակաշրջանի Արցախի հասարակական-քաղաքական զարգացումներին:

² Զալալեանց Ս., ձանապարհորդությունն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, հ. Բ: Միդգա Յուսուֆ Ներսեսյով, Ճշմարտացի պատմություն: Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10; Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2-րդ; Տեր-Սյրտչեան Կ., Դոսիեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, «Նիթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Բ, Էջմիածին, 1914:

հիմնականում պատկանում էր Գանձասարի կաթողիկոսներին: Ըստ էության՝ 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 1813 թվականը՝ ռուսական գերիշխանության ընդունումը, հանձին Գանձասարի կաթողիկոսության, Արցախն իրենից ներկայացնում էր որպես մի կրոնապետություն: Հասան-Ջալալյան մեծանուն տոհմը 13-րդ դարից սկսած վայրիվերումներով գլխավորում էր արցախահայության ազատագրական պայքարն ու պետականակերտման գործընթացը:

Գանձասարի դերն Արցախի հասարակական-քաղաքական կյանքի կազմակերպման և ազգային ազատագրական պայքարին նոր որակ հաղորդելու տեսանկյունից ավելի էր կարևորվում, որովհետև Հասան-Ջալալյան տոհմի ձեռքին կենտրոնացված էր Խաչենի՝ ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ՝ հոգևոր իշխանությունը: Հայկական պետականության պատմության մեջ կառավարման մոդելի այս ձևաչափը թույլ էր տալիս ներքին կյանքում առավել մոտ լինել ժողովրդին, իսկ արտաքին ճակատում՝ վարել հավասարակշռված ձկուն քաղաքականություն:

Հասան-Ջալալյանները, թերևս, հայ իշխանական տների շարքում այն եզակի ներկայացուցիչներն էին, որոնք ունեցած իրավասությունների մի մասը, գիտակցաբար պատվիրակելով նույն տոհմի հոգևոր դասին, փորձում էին իրենց ազդեցության ուղեծրում պահել Գանձասարի հովանու տակ գտնվող ոչ միայն բուն Խաչենի, այլև Կուր-արաքսյան միջագետքի և անդրկուրյան աստվածապաշտ հայ հանրությանը: Այդ նպատակով Հասան-Ջալալյաններն իրենց զավակների մի մասի համար հոգևոր պատշաճ կրթություն էին ապահովում, իսկ Գանձասարի վանքին նվիրաբերում գյուղեր, կալվածքներ:

Գանձասարը, հանձին նրա հայրենապաշտ հոգևորականության, 18-րդ դարի վերջերին դարձավ վաղ և միջին միջնադարում Հայոց արևելից նահանգներում գոյություն ունեցած թագավորությունների արժանի ժառանգորդը: Նրանք սկսեցին արտահայտել Արցախի ինչպես մեկիքական տների, այնպես էլ՝ հասարակ ժողովրդի շահերը:

Գանձասարի հովանու տակ գտնվող ժողովուրդն իր հերթին Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսներին ընկալում էր ոչ միայն որպես հոգևոր առաջնորդների, հովվապետների, այլև նրանց մեջ տեսնում էր երբեմնի գոյություն ունեցած հայկական հզոր պետականության գաղափարախոսների և դրան հասնելու առաջնորդների:

Գանձասարի կաթողիկոսների ընտրման ընթացակարգն իր մեջ նույնպես պարունակում էր ժողովրդավարական որոշ սկզբունքներ: Այսպես, Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսի իրավունքները հաստատող Շահ Աբաս Բ-ի 1663 թվականի հրամանագրի մեջ ասված է. «Պետրոս կաթողիկոսը ներկայացրեց Ղարաբաղի հայերի մի խմբի ձեռքով գրված ու կնքված մի նոտարական փաստաթուղթ՝ հաստատված Ղարաբաղի բեկլարբեկի կողմից այն մասին, որ Գրիգոր կաթողիկոսը մահացել է և Ղարաբաղի բնակչությունը, մելիքները, գեղջավազներն ու քյադխուդաները իրենց համաձայնությունն են տվել Պետրոսի կաթողիկոսությանը: Մենք այն նրան շնորհեցինք ու կարգադրեցինք, որ հիշյալ հայ ժողովուրդը նրան իր կաթողիկոս ու առաջնորդ ճանաչի ...»¹:

Պետրոս կաթողիկոսին հաջորդած Գանձասարի Երեմիա կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքները հաստատող շահ Հյուսեինի 1699/ 1700թ. հրովարտակում նույնպես խոսվում է ժողովրդավարական այն սկզբունքների մասին, որոնք արմատավորված էին արցախահայ իրականության մեջ: «... Օրերս կարգակիցների մեջ լավագույն Գանձակի, Ղարաբաղի ու Շիրվանի հայերի Երեմիա կաթողիկոսը տեղեկացրեց,- ասված է հրովարտակում,- որ այդ մահալների հայերի կաթողիկոսությունը, ինչպես որ իր նախնիների վերաբերությամբ էր այդ արվել, այնպես էլ դրախտաբնակ արքայի հրամանագրով իրեն է շնորհվել ...: Այդ դիրքն իր համապատասխանության մասին մի համախոսական ներկայացրեց՝ գրված Ղարաբաղի մահալների մի խումբ հայ բնակիչների կողմից ..., ըստ որի վերոհիշյալ ռայաթները շատ գոհ են նրա հաճելի վարվելակերպից և խնդրեց արքայական ստորագրությունը»²: Հրովարտակում մատնանշված համախոսականը պահպանվում է Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում³:

Եղած աղբյուրների քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ Գանձասարի կաթողիկոսների հաստատման հարցում շահական հրովարտակներն ավելի շատ ձևական նշանակություն ունեին: Պարզապես դա շահական իշխանության քմահաճ և ինչ-որ տեղ, «տիրական» վերաբերմունքի արտահայտություն էր, գոյություն ունեցած

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 2ա, վավ. 58: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր. հրովարտակներ /1652-1731/, պրակ 3-րդ, էջ 50:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 2բ, վավ. 133ա: Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ 3-րդ, էջ 142:

³ Տես՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 240, վավ. 2:

աստիճանակարգի պահպանման ձև: Իրականում Գանձասարի կաթողիկոսները, չսպասելով շահական հրովարտակին, անցնում էին իրենց պարտականությունների կատարմանը՝ մելիքների և ժողովրդի համապատասխան «քվեն» ստանալուց անմիջապես հետո: Այսպես, շահ Աբաս Բ-ի 1663 թվականի հրամանագրով հաստատվում են Պետրոս կաթողիկոսի իրավունքները: Մինչդեռ նա այդ գործառնությամբ իրականացնում էր 1653 թվականից¹: Նույնը կատարվել է նաև Երեմիա կաթողիկոսի պարագայում:

Փաստորեն Գանձասարի կաթողիկոսները, իրենց թիկունքում ունենալով Արցախի մելիքների և ժողովրդի վստահության մեծ պաշարը, ձեռնամուխ եղան հայկական թագավորության վերակերտման գաղափարի իրագործմանը: Նկատենք նաև, որ քննարկվող ժամանակահատվածում իր պատմական առաքելությունը տրամաբանական ավարտին հասցնելու վճռականությամբ տոգորված ժողովրդի առկայությունն Արցախում նկատելի է դառնում:

Համաժողովրդական պայքարի գլուխ անցնելով՝ Արցախի մելիքներն ու Գանձասարի կաթողիկոսները, երկրի ազատագրության հույսը կապելով սեփական ներուժի հետ, չանտեսեցին նաև հավանական դաշնակիցների որոնման հնարավորությունը: Հետաքրքիր է նաև այն փաստը, որ, ի տարբերություն Հայաստանի մյուս նահանգների գործիչների, Ղարաբաղի աշխարհիկ և հոգևոր տերերն ի սկզբանե իրենց երկրի ազատագրության գործը կապեցին ոչ թե Եվրոպայի, այլ Ռուսաստանի հետ: Դա բացատրվում է հետևյալ պատճառներով.

1. հայրենի երկրի ձակատագրով մտահոգ Արցախի մելիքներն ու Գանձասարի կաթողիկոսները, ուշի-ուշով հետևելով Հռոմի պապի և եվրոպական միապետների հետ արևմտահայ գործիչների ու էջմիածնի կաթողիկոսների շուրջ երեքդարյա անպտուղ բանակցություններին, համոզվեցին, որ մեծ տերությունները լիովին հակված էին դեպի Պարսկաստանը և, հատկապես՝ Թուրքիան: Հետագա դարերի պատմական իրադարձությունները դարձան այդ ամենի առհավատյան:

2. 17-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ Ռուսաստանը ոչ միայն դուրս եկավ միջազգային ասպարեզ, այլև դարձավ տարածաշրջանային հավակնոտ ծրագրերի հեղինակ: Տվյալ ժամանակահատվածում Ռուսաստանը, ընդարձակելով իր պետական սահմանները, մոտեցել էր

¹ Մ.արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանացն Սաղիանի, Տփլիս, 1896, էջ 237:

Այսրկովկասին և ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածելով այդ երկրամասի վրա՝ կայսրության համար ճանապարհի հարթել դեպի Հնդկաստան: Իսկ այս պայմաններում, կամա թե ակամա, Ռուսաստանի շահերը պետք է բախվեին Թուրքիայի, Պարսկաստանի, միաժամանակ և՛ նրանց հովանավորող եվրոպական տերությունների հետ:

3. Այսրկովկասում Ռուսաստանին անհրաժեշտ էին կարող ուժեր, որոնց վրա հենվելով՝ պիտի իրականացնվեր այդ երկրի արևելյան քաղաքականությունը: Որպես այդպիսի հենակետեր՝ Այսրկովկասում հանդես էին գալիս Վրաստանը, Սյունիքի և Արցախի մելիքությունները և դրանց գաղափարական առաջնորդ Գանձասարի կաթողիկոսությունը:

4. Չպետք է թերագնահատել նաև ցարական իշխանությունների, մանավանդ՝ Պետրոս առաջինի հակաթուրքական տրամադրությունը: Ռուսաց միապետները տեսնում էին երկրի մեկնարկային վերընթացի կողմնորոշիչները և զգում թուրքական աշխարհից դրանց հարահաս սպառնացող վտանգները: Տակավին իննսունական թվականների վերջին, ուղևորվելով Արևմուտք, Պետրոս ցարը հայտարարում էր, որ, մշակութային նպատակներից զատ, իրեն գրավում է «Տիրոջ խաչի թշնամիների, թուրքաց սուլթանի, Ղրիմի խանի և բոլոր մուսուլմանական հորդանների թուլացումը»¹:

Ստեղծված բարենպաստ պայմաններն ի շահ հայության առավելագույնս օգտագործեցին Գանձասարի կաթողիկոսները:

1672թ. Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը հատուկ ուղերձով դիմում է ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչին՝ Ռուսաստանում առևտրով զբաղվող խոջաներին և ընդհանուր առմամբ հայերին՝ իր հովանավորության տակ վերցնելու խնդրանքով²: Ազատագրական պայքարի ուղղորդման գործում Պետրոս խանձկեցու վերոհիշյալ ուղերձին ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը վերապահումով է մոտեցել: Նա գրել է. «Պետրոս կաթողիկոսի գրությունը ավելին չէր, քան Սպահանի հայ խոջաների օգտին արված բարեխոսություն. հայերից «լավագույն» համարված այդ խոջաներին նկատի ունեւր կաթողիկոսը, երբ պաշտպանություն էր աղերսում «հայ ժողովրդի» օգտին»³:

Զիանաձայնվելով մեծավաստակ գիտնականի այս ընդհանրացման հետ՝ նկատենք, որ Պետրոս կաթողիկոսի՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին հասցեագրված թուղթը խորքում քաղաքական նկատառումներ էր

¹ ՀԺՊ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 4, Երևան, 1972, էջ 138:

² ԸՐՎՎՏ-ԲցրոսՈւպ ՏՅՎՏՔպՎՈ՛Ղ XVII ՉպՍպ, Ց. 1, ր. 91-92.

³ Հովհաննիսյան Ա., Ղրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Բ, էջ 48:

պարունակում: Հայ-ռուսական հարաբերությունների համատեքստում քաղաքական առաջին ձեռնարկումը լինելով՝ կաթողիկոսը ցարի առաջ միջնորդում էր Ռուսաստանում Նոր Ջուղայի խոջաների ոչ միայն ազատ երթևեկը, այլև առավել շատ ծանրանում էր հետագա հնարավոր զարգացումների վրա՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչին բարենադիշելով հաղթանակ թշնամիների նկատմամբ և աղերսում նրանից՝ պաշտպանություն հայ ժողովրդին: Պետրոս կաթողիկոսը, Հայոց արևելից նահանգների հովվապետը լինելով, քաջ գիտակցում էր, որ Սպահանի հայ խոջաները Ռուսաստանում, առևտրական գործառույթներից զատ, ցարական արքունիքում համայն հայության բանագնացների դեր էին կատարում: Ուստի Պետրոս կաթողիկոսը շահախնդիր էր Սպահանի հայ առևտրական տան բարգավաճման գործում:

Պետրոս կաթողիկոսի ուղերձը, ըստ էության, առաջին քայլն էր՝ շոշափելու հայության նկատմամբ ունեցած ռուսաց միապետների տրամադրությունը: Գանձասարի կաթողիկոսի այս քայլը վարակիչ էր ինչպես Էջմիածնի հայրապետի, այնպես էլ՝ Արցախի ու Սյունիքի մելիքների համար:

Հայոց երկրի ազատագրության հարցով 1677թ. կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու գլխավորությամբ, Էջմիածնում հրավիրվել է գաղտնի ժողով, որին մասնակցել են նաև Սյունյաց ու Արցախի հայ մելիքների ներկայացուցիչները: Նույն այդ նպատակով Հակոբ Ջուղայեցին Գանձասարի կաթողիկոսի հետ գործակցության մեջ է մտել¹: Երեմիա կաթողիկոսը Հակոբ Ջուղայեցուն խնդրում է եվրոպական միապետների և Հռոմի պապի հետ բանակցությունների ժամանակ ներկայացնել նաև Գանձասարի հովանու տակ գտնվող հայ հավատավորների շահերը:

Գանձասարի կաթողիկոսի հորդորանքով Հակոբ Ջուղայեցին նախ գնում է Վրաստան և, վրաց գործիչների հետ բանակցելով, փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվում է, որ հայերը դիմեն Արևմտյան Եվրոպայի պետություններին, իսկ վրացիները՝ Ռուսաստանին:

Պետրոս Առաջինը քաջատեղյակ էր, որ Գանձասարի կաթողիկոսն անվերապահ ազդեցություն ունի ինչպես Կուրի աջափնյակի, այնպես էլ ձախափնյակի հայկական գավառների վրա: Ուստի իր քաղաքական ծրագրերն Այսրկովկասում իրագործելու նպատակով հենվում էր

¹ ՀԺՊ, հ. 4, էջ 128:

Գանձասարի կաթողիկոսի վրա: Քննարկվող ժամանակաշրջանի աղբյուրները վկայում են, որ Պետրոս Առաջինի ժամանակ ռուսաց կառավարության հարաբերությունները հիմնականում Գանձասարի հետ էին¹:

17-րդ դարի վերջին և 18-րդ դարի սկզբին հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը թևակոխեց նոր փուլ: Երևան եկան այդ շարժման գաղափարախոսները, որոնք հանդես էին գալիս քաղաքական որոշակի ծրագրով:

Այդ շարքում առավել ընդգծված գործիչներ էին Սյունիքի մելիքական տների հայրենասիրական ավանդույթներով դաստիարակված Իսրայել Օրին և Արցախի Հասան-Ջալալյան մեծանուն տոհմի արժանի ժառանգ Եսային, որը, 1701 թվականից սկսած, կաթողիկոս ընտրվելու օրից, դարձավ ազատագրական պայքարի անխոնջ մարտիկներից մեկը:

Իսրայել Օրին քաջ գիտակցում էր, որ իր ծրագիրը հնարավոր է իրագործել բուն մայր երկրում կազմակերպված ուժերի առկայության դեպքում: Որպես իրական և շոշափելի ուժի՝ նա տեսնում էր Արցախի մելիքներին և Գանձասարի կաթողիկոսին: Ռուսական արքունիքի հետ նրանց ունեցած կապերին ծանոթ լինելով՝ Օրին անհրաժեշտ համարեց շեշտակի շրջադարձ կատարել Հայաստանի մինչ այդ որդեգրած արևմտյան կողմնորոշման մեջ: Այդ ուղղությամբ նրա առաջին քայլը հանդիսացավ 1699թ. ապրիլի 29-ի Անգեղակոթի հայ մելիքների գաղտնի խորհրդակցությունը:

Ընդունելի է Բ.Ուլուբաբյանի այն կարծիքը, ըստ որի՝ Անգեղակոթի ժողովին հրավիրված են եղել նաև Ղարաբաղի մելիքները²: Ճիշտ է, սկզբնաղբյուրները դրա մասին լռում են, բայց, այնուամենայնիվ, Անգեղակոթին նախորդած և հաջորդած դեպքերը, ինչպես նաև բուն հավաքում արժարժված գաղափարներն այդ կարծիքի օգտին են խոսում: Այսպես, 1699թ. գարնանը Օրին, վերադառնալով Հայաստան, իր հետ բերեց Հռենոսյան Պֆալցի կյուրֆուրստ Հովհան Վիլհելմի նամակը՝ հասցեագրված հայ մելիքներին, էջմիածնի ու Կապանի կաթողիկոսներին³: Քննարկվող ժամանակահատվածում Կապանում կաթողիկոսական աթոռ չկար, և, բնականաբար, դա վերաբերում էր Գանձասարի կաթողիկոսին:

¹ Հովհաննիսյան Կ., *Էջեր Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունից*, էջ 8:

² Ուլուբաբյան Բ., *Ջրուցարան, հ.Ա, Երևան, 1987*, էջ 246:

³ *ՆճՏԶ* թ., *նշվ.աշխ.*, վավ. հմ. 1:

Հովհան Վիլիելմին ուղղորդելու գործում, անկասկած, իր դերն է ունեցել Իսրայել Օրին, որովհետև նրա հետագա գործունեության առանցքում Արցախն էր՝ իր հոգևոր ու աշխարհիկ տերերով հանդերձ:

Եթե վաղ միջնադարում պատմական սկզբնաղբյուրներում Կուր-արաքսյան միջագետքում գտնվող Սյունիքն ու Արցախը շատ հաճախ անվանվել են Սիսական, Սյունիք¹, միջին միջնադարում՝ Երեմն Ղարաբաղ², ապա ավելի ուշ շրջանում՝ Ղափանու աշխարհ³: Պատահական չէ, որ առաջին՝ 1699թ. թղթի տակ ժողովատեղ էր հիշատակված Անգեղակոթը, իսկ վերջին բոլոր խնդրագրերը, հատկապես 1703 թվականի Կապանի մելիքների անունից կազմված թղթերի գրության տեղ է նշված Աղվանք գավառը, որ նշանակում է Արցախ:

Վերոհիշյալ կարծիքի օգտին է խոսում նաև մեկ այլ փաստ: Արդեն վերևում նշվել է, որ Արցախի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերն ի սկզբանե երկրի ազատագրման հույսը կապել էին Ռուսաստանի հետ: Մինչդեռ հայ իրականության մեջ գերիշխում էր արևմտավրոպական կողմնորոշումը: Ամենայն հավանականությամբ՝ Իսրայել Օրու դեպի՝ Ռուսաստան դիմաշրջման գործում իրենց դերն ունեցան Արցախի մելիքները և Գանձասարի կաթողիկոսը: Անգեղակոթի ժողովը որոշում կայացրեց հատուկ նամակ ուղարկել Պետրոս Առաջինին՝ խնդրելով աջակցել հայերին՝ ազատվելու անհավատների ծանր լծից⁴: Ապա նամակում ասվում է. «մեր մտադրությունն է, որպեսզի մենք և մեր բոլոր ժողովուրդները, մեծ թե փոքր, հանձնվենք ձերո՞ւ մեծության իշխանությանն ու կառավարմանը ... խոստանում ենք մեր կյանքն ու մեր ամբողջ ունեցվածքը ի ծառայություն ձերո՞ւ մեծության և այս գործին»⁵:

Հատկանշական է նաև այն փաստը, որ, Անգեղակոթի ժողովի որոշմամբ, Օրիի օգնական է նշանակվում Արցախի Ս.Հակոբա վանքի միաբան Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը, որը մինչև իր կյանքի վերջն անդադրում ծառայում էր հայրենիքի ազատագրության գործին: Իսրայել Օրին մեծ ակնկալիքներ ուներ Արցախի մելիքներից և Գանձասարի կաթողիկոսից: Անգեղակոթի ժողովից հետո Օրին, վերադառնալով Դյուսելդորֆ, Կյուրֆուրստին հանձնած զեկուցագրում Իրանի դեմ մղվելիք

¹ Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 153-154:

² Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1855, էջ 86:

³ Չամչյան Մ., Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցան տն. 1784, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 788:

⁴ Աղայան Ծ., Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, էջ 75:

⁵ ԸՐՎՎՏ-ԲցրրՍՈպ ՏՅՎՏՔպվՈ՛Ղ՝ 2 XVIII ՉպՍպ, 3. 2, փ. 1, ր. 240.

առաջիկա պատերազմում երկու-երեք հարյուր հազարի էր հասցնում ռազմունակ հայերի թիվը, թեև, փաստորեն, միայն հինգ հազար մարտիկներով էր նրանց մասնակցությունը խոստանում Երևանի ազատագրման համար մղվելիք մարտերին: Ըստ երևույթին՝ Օրին ի նկատի ուներ Արցախի հինգ մելիքների հազարական զինական ուժը:

Ի դեպ 18-րդ դարի 80-ական թվականներին, երբ ռուսները պատրաստվում էին մտնել Անդրկովկաս, Արցախի մելիքները ցարական արքունիքին խոստացան նրանց տրամադրության տակ դնել նույնչափ՝ հինգ հազար զինվոր¹:

Ուշագրավ է, որ 1701թ.՝ Մոսկվայում, իշխան Գոլովինի հետ ունեցած զրույցում, Օրին ակնարկում է, որ Մեծ Հայքում կա հինգ նահանգապետ², նկատի ունենալով Արցախի մելիքներին, որոնք ռուսական զորքերի մոտենալու դեպքում «24 ժամ էլ չի անցնի, որ նրանք կքշեն անհավատներին և 15 օր էլ չանցած, կտիրեն ամբողջ երկրին»³:

Հայտնի է, որ Անգեղակոթի ժողովը մելիքների կողմից ստորագրված, բայց չգրված թուղթ տվեց Իսրայել Օրուն՝ նրան լիազորելով իրենց անունից դիմումներ գրել: Հետագայում, Մոսկվայում Օրին այդ իրավասու թղթերն օգտագործում է: Այս առիթով Ա.Հովհաննիսյանը գրել է. «1703 թվականին խմբագրած նրանց դիմումներն անմիջորեն համընկնում էին եթե ոչ Ղափանի մելիքների, գեթ Ղարաբաղի մելիքների և մանավանդ սրանց քաղաքական ղեկավարի՝ Գանձասարի Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսի տրամադրություններին»⁴:

Դեռևս 17-րդ դարի վերջերից սկսած՝ Եսայի Հասան-Ջալալյան⁵ իր համախոհների շրջանում արմատավորում է հայրենի երկրի ազատության համար անընդհատ և անզիջում պայքարի գաղափարը: Այդ կապակցությամբ Մակար Բարխուդարյանցը մի ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում. «...1701թ. ... իւր բոլոր ուշադրութիւնը (խոսքը վերաբերում է արցախահայությանը,- Վ.Բ.) դարձնում է արտաքին, լափիլզող սուրերի վերայ: Միանում են բոլոր մելիքներն և եիւզբաշիններն, որոշում են կազմել սղնախներ, այն է իւրաքանչիւր մելիք իւր վստահելի ամրոցում ամ-

¹ *ԼՏՈՎՈՐՈՂ Ը., ՀՏՐՈՐՈՂ ՈՐՈՎՂՈՐՈՍԱՅ ՏՐԶՏՆՏՊՈՑԱՍՖՎՏԱՅ ՊՁՈՋԱՎՈՂԱՅ 80-Ի չՏՊՏՉ XVIII րՅՏԱԿՑՈՂ*, ր. 108, 105.

² *Իսրայել Օրին նկատի ուներ Խամսայի մելիքներին:*

³ *նճՏՉ թ., նշվ. աշխ., էջ 76:*

⁴ *Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Բ, էջ 523:*

⁵ *1699 թվականին Երեմիան աթոռակից կաթողիկոս է օծում իր եղբորորդի Եսայուն: Տես՝ Սիմէոն կաթողիկոս, Ջամբու, Վաղարշապատ, 1873, էջ 81:*

րանայ իւր ժողովրդով և զօրքով եւ մահու չափ պատերազմելով պահպանէ իւր ազատութիւնը, ժողովուրդը եւ կրօնը... Իսկ գլխաւոր ժողովատեղին էր Գանձասարայ վանքն»¹: Եսայի Հասան-Ջալալյանի վրա էր դրված ոչ միայն ազատագրական պայքարի կազմակերպական խնդիրը, այլև արտաքին ճակատում վարվող դիվանագիտական փնտրտութներն ու հնարավոր դաշնակիցների որոնման գործը:

Ռուսաստանի և Ուկրաինայի հայ եկեղեցական համայնքները Գանձասարի կաթողիկոսությանը ենթարկելու նպատակին հետամուտ՝ Եսային քաղաքական շեշտված հակում ունեւ դեպի Ռուսաստանը: Օրուց հետո նրա գործը շարունակող Եսայի Հասան-Ջալալյանը, Աստրախանից վերադառնալով հայրենիք, գիտակցելով սեփական ներուժի կազմակերպման և կանոնավոր հունի մեջ դնելու անհրաժեշտությունը, ձեռնամուխ եղավ Գանձասարի կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվող գավառների պետական կյանքն ընթացքավորելու դժվար գործին:

Հարկ է նշել, որ քննարկվող ժամանակահատվածում «տիրապետութեան տակ՝ Գանձասարի վանքի շրջապատում, ինը հարիւր գիւղ կայ, եւ այդ գիւղերը մեծ են. ունեն հարիւրից մինչեւ չորս հարիւր եւ ւելի տուն»²:

Նկատենք, որ 18-րդ դարում հայ նահապետական ամեն մի գերդաստանում (տուն) ապրում էր տասից տասնհինգ մարդ: Նշանակում է՝ ամենահամեստ հաշվարկներով հայոց արևելից նահանգներում և անդրկուրյան հայաշատ գավառներում ապրում էր հայ առաքելական եկեղեցու ամրվազն երկու միլիոն հավատավոր: Նրանց հոգևոր, մշակութային, տնտեսական և քաղաքական կյանքը կազմակերպելու և պետական ծիրի մեջ դնելու նպատակով 1714թ. Եսայի կաթողիկոսը Գանձասարում հրավիրում է գաղտնի ժողով, որտեղ ընդունվում են մի շարք կանոններ: Մասնավորապես, ըստ այդ կանոնների Արցախի մելիքները ձանաչում են Հասան-Ջալալյան տոհմի գահերեցությունը: Կանոնակարգվում են մելիքների փոխհարաբերությունները, իրավունքները, պարտականությունները, ճշտվում զորքերի հավաքագրման, զորատեսակների կառավարման մանրամասները, միաժամանակ շեշտվում պետական նշանակության կարևոր հարցերի համախորհուրդ լուծման անհրաժեշտությունը³:

¹ Բարխուտարեանց Մակար եպիսկոպոս, Պատմութիւն Աղուանից, հ.Բ, էջ 69-70:

² ԱճՏԶ թ., նշվ. աշխ., էջ 324:

³ Բէկնազարեանց Ա., Գաղտնիք Ղարաբաղի, էջ 210-214:

Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանն ազատագրական պայքարը գործնական հունի մեջ դնելու և հետագա գործողությունների ծրագիրը ձգքրտելու նպատակով 1716թ. Գանձասարում հանդիպեց Եսայի Հասան-Ջալալյանի հետ:

Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանը նույն նպատակով էջմիածնում հանդիպեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու (1715-1725) հետ: Ի տարբերություն Եսայի Հասան-Ջալալյանի՝ նա ավելի զգուշավոր էր, իսկ ավելի շուտ՝ անվճռական քաղաքականություն էր վարում: Դրա մասին Մինաս վարդապետը Ռուսաստանի դեսպանական վարչությանն ուղղած 1717թ. մարտի 14-ի զեկուցագրում գրել է, որ Աստվածատուր կաթողիկոսը մեծ մտավախություն ուներ շահից. այնպես չպատահի, որ «այդ մեծ գործը իրենց բոլորի համար կործանարար լինի»: Նա չի համարձակվում գրավոր դիմել ցարին¹: Պատահական չէ, որ Մինաս վարդապետը, ռուսական արքունիքի հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ, մշտապես ընդգծում էր Եսայի կաթողիկոսի և Արցախի մելիքների պատրաստականությունը՝ ներգրավվելու տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական ապագա զարգացումներին:

Նկատենք նաև մեկ այլ հանգամանք. Աստվածատուր Ա Համադանցին անվճռականություն ցուցաբերեց նաև Արցախի ներքին միաբանությունն անխաթար պահելու գործում: Այսպես, նա Եսայի կաթողիկոսի լիազորություններին համարժեք ճանաչեց իրեն ինքնակոչ Աղվանից կաթողիկոս հռչակած Երից Մանկանց վանքի Ներսես եպիսկոպոսի իրավունքները: Փաստորեն՝ Հայոց արևելից նահանգներում հակաաթոռությունն օրինականացվեց, որն իր բացասական հետևանքներն ունեցավ ժողովրդի թե՛ հոգևոր և թե՛ քաղաքական կյանքում:

Սակայն Եսայի կաթողիկոսը խոհեմություն դրսևորեց և, ապագա արհավիրքներին դիմակայելու, պետականաշեն մթնոլորտ ստեղծելու և թշնամու նկատմամբ միասնական ձակատ հարդարելու նպատակով, հանդուրժեց մի առ ժամանակ իր կողքին տեսնել անօրինական կաթողիկոսին՝ մանավանդ, երբ Ներսեսին հովանավորում էին Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքները:

¹ Ղանիբեյյան է., Գանձասարի վանքը, Երևան, 2009, էջ 37:

Ամենայն հավանականությամբ՝ Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսների ներուժը մեկտեղելու և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցուն առավել վճռական քայլերի դրդելու նպատակով է, որ 1719 և 1721 թվականներին Եսայի կաթողիկոսը երկու անգամ այցելել է Էջմիածին:

Արցախի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի անունից 1716թ. օգոստոսի 10-ին Եսայի կաթողիկոսը դիմեց Պետրոս Առաջինին՝ խնդրելով իրենց վերցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ «... մեք պատրաստ ենք ընդ առաջ քո ըստ իմուն կարողութեանս և մեր նահանգիս մելիքովս և մեծամեծովք և փոքրումբք և յորժամ կամեսցի հզօր և մեծ թագաւորդ յաջապարել այսր կամօքն աստուծոյ...»¹:

Ընդգծված ռուսական կողմնորոշում ունենալով հանդերձ՝ Եսայի կաթողիկոսը չէր բացառում նաև եվրոպական երկրների օժանդակությամբ Հայաստանի ազատագրման հնարավորությունը: Այս կապակցությամբ 1712 թվականին կազմված մի «Ժամանակագրության» մեջ ասված է. «Եսայի Գանձասարայ, Ղարաբաղի և Շիրուանայ կաթողիկոսն յայսմ մի առ թագավորն մեր Լեւիաց Օգոստոսն գրեաց, առաքելով ընդ Յուդայի Քրուշինսքիցին Եգուիդային գթուղթն, ցուցանելով զինքն հավատարիմ ս.Աթոռն և որդւոց նորին, թագաւորացն քրիստոնէից»²:

Երկրի ներքին կյանքում Եսայի կաթողիկոսի եռանդուն կազմակերպական ձեռնարկները, արտաքին ճակատում ակտիվ դիվանագիտական փնտրտուքները, հոգևոր դասի, մելիքների և ժողովրդի համախումբ ներդաշնակ գործողությունները համայն հայության համար, Հայոց արևելից նահանգները տվյալ ժամանակահատվածում դարձրին հավատի և հույսի կերոններ: Ազատագրական պայքարի գործիչների համար Արցախը դարձավ յուրօրինակ հավաքատեղի:

Պատմական հիշատակարանը հաղորդում է, որ արդեն 1717 թվականին, Ավան հարյուրապետի գլխավորությամբ, «շիրվանցիները» հաստատվել էին Արցախում՝ Շուշին դարձնելով ազատագրական պայքարի օջախներից մեկը³:

Այսպիսով, 17-րդ դարի վերջերին հայ իրականության մեջ համատարած կորուստների և հուսահատության պայմաններում Արցախի մելիքա-

¹ Армянно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. 2, ч. 1, с. 360.

² Հովհաննիսյան Ա., Ղրվագներ, գիրք Բ, էջ 612:

³ Երկու վավերագրեր տ.խաչիկ վարդապետի ձեռնագրերի ժողովածուից, «Արարատ», հունիս, 1900, էջ 35:

կան տների ներկայացուցիչները և Գանձասարի կաթողիկոսները, որպես հայկական կորուսյալ պետականության լավագույն ավանդույթների կրողները նոր էջ բացեցին հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ: Արցախի մելիքները և Գանձասարի կաթողիկոսները՝ նախանձախնդիր իրենց իրավունքների ու ազատությունների վերահաստատմանը, 17-րդ դարի վերջերին և 18-րդ դարի սկզբներին մշակեցին հայ ժողովրդի ազատագրության ռազմավարությունը, որը ենթադրում էր, սեփական ներուժին ապավինելով, Ռուսաստանի աջակցությամբ վերականգնել հայկական թագավորությունը: Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը հայ իրականության մեջ առաջինն ուրվագծեց ռուսական կողմնորոշման նախաշավիղը, որին նոր քաղաքական ընթացք հաղորդեցին Խորայել Օրին և Արցախի մելիքները:

Ջինված պայքարի միջոցով ոչ միայն հայության ինքնության փրկման, այլև ազատության նվաճման և պետականության վերակերտման գաղափարի հայտնաբերումը հայության համար նոր արժեհամակարգի ստեղծման ելակետ դարձավ: Արցախի գործիչների համար անընդունելի էր միայն աղերսագրերի միջոցով «բարեկամ» երկրների աջակցությամբ հայրենիքի ազատագրման մինչ այդ բյուրեղացած կարծրատիպը:

Արցախի ռազմաքաղաքական անվտանգության պահպանումը, ինքնիշխանության վերականգնման անհրաժեշտությունը, երկրամասի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի մեջ ձևավորեց այն գիտակցությունը, թե հնարավոր չէ ապահովել հայկական տարանջատ գոյությունն ու զարգացումը, եթե իրենք չմիավորվեն և չգործեն որպես մեկ ամբողջություն: Արցախահայ իրականության մեջ օրեցօր գերիշխող էր դառնում ողջ Հայաստանի քաղաքական ինքնորոշման՝ Հայոց թագավորության վերականգնման ծագումը: Այդ առանցքի շուրջն էլ ծավալվեցին 18-րդ դարի և 19-րդ դարի սկզբների հայ իրականության կարևոր պատմական իրադարձությունները:

Зарождение идеологии национально-освободительного движения и первые шаги в Арцахе (конец 17- начало 18 в.в.)

Ваграм Балаян

Резюме

В конце 17 в. в армянской действительности, в условиях повсеместных потерь и разочарований, представители меликских домов Арцаха и каталикосы Гандзасара, как хранители лучших традиций потерянной армянской государственности, раскрыли новую страницу в истории армянского освободительного движения. Мелики Арцаха и

каталикосы Гандзасара, являясь ревностными сторонниками своих прав и восстановления свобод, в конце 17 и начале 18 вв. разработали стратегию освобождения армянского народа, которая предполагала опираться на собственные внутренние силы, с помощью России восстановить армянское царство.

Путь вооруженной борьбы для армян стал новой точкой отсчета системы ценностей не только для сохранения самобытности, но и завоевания свободы и возрождения идей государственности.

The Origin of National-liberation Movement Ideology in Artsakh

(XVII-XVIII cc.)

Vahram Balayan

Summary

In the end of XVII c. the representatives of Artsakh Melik's Houses and Catholicoses of Gandzasar, being the keepers of the best traditions of the lost Armenian statehood, opened the new page in the history of Artsakh liberation movement. They worked out Armenian people liberation strategy, which was supported to be guided by the internal forces with the help of Russia to restore the Armenian kingdom.

The path of armed struggle became the starting point of the system of values not only for preserving the originality but also for conquest of freedom and rebirth of statehood ideas.

КИЗЛЯР КАК ЦЕНТР МИГРАЦИИ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ КОЛОНИЗАЦИОННО-ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ НА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ КАВКАЗЕ В XVIII–XIX В.*

Нина Гарунова

*Доктор исторических наук, профессор
Дагестанский государственный университет*

Массовые переселения с древних времен и по XX век были не только результатом завоеваний и колонизации Кизлярского региона, но чаще всего вынужденной мерой, на что шел целый народ, потому, что жить в родных местах становилось невозможно. К рассматриваемому периоду Кизляр стал объектом подобной вынужденной колонизации армян, грузин и других народов. После упразднения крепости Святой Крест все его разноязыкое воинство двинулось в новую крепость Кизляр. Перезимовав первую зиму в землянках, весной 1736 года поселенцы начали строить не только саму крепость, но и город Кизляр. Этнический состав вновь построенного города Кизляр четко прослеживается по названию слобод и кварталов его составлявших: Армянский квартал, который русские называют Армянскою слободою,